

FOLKLORIZMLERDİN KÓRKEM SINTEZİNDE SHEBERLIK MÁSELESİ (A.ÁBDIEVTİN “ÁYYEMGI QARAQALPAQLAR” SHÍĞARMASI MISALINDA)

Qaypbergenova Azada

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti magistrantı

Annotaciya: *Bul maqalada jazıwshı A.Ábdievtin “Áyyemgi qaraqalpaqlar” shıǵarmasında folklorlıq salt-dástúr jırlarınıń stilizaciyası máselesi haqqında sóz etildi. Jazıwshınıń folklorizmlerden paydalanıw sheberligi hám kórkem sintezindegi jetiskenlikleri menen kemshilikleri úyrenildi.*

Qaraqalpaq jazba ádebiyatınıń folklorlıq dóretpeler tiykarında payda bolǵanlıǵı belgili. Bul hárbir xalıqtıń jazba ádebiyatı ushında tán qubılıs bolǵanlıqtan, awızeki ádebiyat úlgeriniń jazba ádebiyatta kóp qollanıladı. Olar kórkem shıǵarmanıń kórkemligin asırıp ǵana qoymastan, jazıwshınıń oy-pikirleriniń ıqsham etip beriliwinde de tásir jasaydı. Bul bolsa jazba ádebiyatta folklorizmlerdiń qollanıwın, onıń stilizaciyasın belgileydi.

Folklorlıq janr stilizaciyası kórkem shıǵarmanıń ideyasın ashıp beriwde úlken áhmiyetke iye. Onda jazıwshı belgili bir obyektı yamasa qaharmandı folklor tiykarında ashıp beredi. “Stilizaciya – folklordıń syujetine, janrlarına eliklep shıǵarma dóretiwdi ataydı. Folklor syujetin stilizaciyalay otırıp jańa shıǵarma dóretiw kóbinese ádebiyatta keń túrde dóretilgen dástúr”³⁴.

A.Ábdievtin “Áyyemgi qaraqalpaqlar” romanı júdá ertedegi túrkiy xalıqlardıń ata-babası bolǵan sak-massagetler turmısın súwretlegen shıǵarma bolǵanlıqtan, onda folklorizmler ónimli qollanılgan. Jazıwshınıń folklorizmlerdi qollanıwında sheberligi de, al ayırım orınlarda asıra súwretlewge jol qoyıp, reallıqtan pútkilley shegingenligin kóremiz.

Jazıwshınıń shıǵarma syujetinde folklorizmlerdiń kórkem sintezindegi sheberlik máselesin anıqlaw ushın eń dáslep, waqıyalar bolıp atırǵan kórkem waqıt hám keńislikti bilip alıw zárúr. Romanda júdá ertedegi sak-massaget qáwimi turmısı súwretlenip, olar b.e.sh. IV-V ásirlerde jasaǵan. Ol dáwirde óziniń turmıslıq salt-dástúrlerine iye bolǵan xalıqlar birlesip jasaǵan. Ásirese, qaraqalpaqlardıń bir ottıń átirapında qosıq aytıp, geshtek qurıwı, oyn-zawıqqa bóleniwı usı dáwirden baslanǵan.

Shıǵarmadaǵı kórkem waqıttı itibarǵa ala otırıp, jazıwshınıń folklorizmlerdi beriwdegi sheberlik hám kemshiliklerin úyrendik. Bunda jazıwshı motiv hám syujetlik jaqtan folklorizmlerdi beriwde hám onı tiykarǵı syujettegi waqıyaǵa

³⁴ Ахметов С., Бахадирова С. Фолклорлық терминлердің қысқаша сөзлігі. – Нөкіс:Билим, 1992.

sintezlep jiberiwde jaqsı tabısqa erisken. Bunı terme-tolǵawlardıń shıǵarmada beriliwinde kóremiz:

“Mine usı Shadlıbek saman hárbir ziyapat, quraltayda bolsın, sóz berilende, gápinen aldın, ya keyin sol jerdegi másele baǵdarına, ortalıq jaǵdayına baǵıshlangan yamasa ónegeli terme, tolǵaw, bayaz toqır edi. Onıń bunısına hámme qanıq, qulaqlarına jaǵatuǵın bayaza bolǵanlıqtan úndemey tıńlaydı.

Házir de sol jolın dawam etti:

-Jaqsı adamnıń belgisi,

Bası jawda qalsa da.

Joldası ushın jan berer,

Eki júzli, el buzǵısh,

Ep penen qansha kún kórer?³⁵

Sol menen qatar, shıǵarma mazmunında Qarakózdiń Qaratas-Qıyraqqa uzatılıp baratırǵandaǵı sınsıwı beriledi. Bul sınsıwdıń beriliwi folklordıń janrlıq stilizaciyasın kórsetedi. Onda Qaratas-Qıyraq óz elin qıymay kóz jas tigip, sınsıp jılaydı. Bunday kórinis X ásirdegi Maxmud Qashqariydiń “Devoni luǵat at túrk” miynetinde sınsıw beriledi. Onıń mazmunında bolsa, ishqınır qızǵa awır kelgenligi aytılıp, ol baxtı ushın jat jerge uzaq mánzilge uzatılıp ketip baratırǵanlıǵı aytıladı. Bul jazıwshınıń janrlıq folklorizmdi kórkem sintezge keltire alǵanlıǵınıń dáliyli dewge boladı³⁶.

Jazıwshı negizinde tariyxta Tumar, Sapargan bolǵan ismlerdiń tariyxqa jazılǵanlıǵında ózgeriske ushıraǵanlıǵın keltiredi. Onı iranlı kátip Paris penen Qaratastıń sáwbetinde kórsetip beredi:

“Sonday. Máselen, biziń bala Pirjandı “Parwan”, xizmette júrgen Tumar kelinimdi “Tumaris”, onıń balası Saparqaǵandı “Sparganis” dep jazıp júrme, taǵı. Óziń de yunanlardıń naǵız “is” áwladınan kelgen ekenseń, - dep bas qaǵan izin házilge burdı”. Bul arqalı jazıwshı kórkem qıyal nátiyjesinde tariyxıy shaxslardıń ismleriniń negizinde ózgertilip jazılıp jibergenligin sol qaharmannıń tilinen bayanlaydı. Bul súwretlew shınlıqqa da jaqın keledi. Negizinde, Gerodottıń “Tariyx” shıǵarmasında da “Tamır” ism, is-atlıq mánisin bildiriwshı qosımta dep keltirilgen³⁷. Jazıwshı bul qatarlardı keltiriwi arqalı tariyxıy maǵlıwmatlardı jaqsı ózlestirgenligi belgili boladı. Syujette ol jaqsı sintezlesken dewge boladı.

Jazıwshı folklorizmlerdi beriwde kórkem qıyaldan asıra paydalanǵan orınlar da bar. Onıń Qarakózdiń betasharın beriwı, oǵan toy baslar aytılwı, háwjardıń aytılwı kórkem shıǵarma syujetinde sintezlespen. Tiykargı waqıyaǵa ákelip

³⁵ Abdiev A. Áyyemgi qaraqalpaqlar. –Tashkent: Elnur-print, 2024. –B. 65.

³⁶ Махмуд Қашқарий. Девони луғатит турк. Тошкент, 1968.

³⁷ Геродот. История. Москва, 2004.

qondırıp qoyılğan sıyaqlı kórinetuǵın háwjar, betashardıń beriliwi bul bir jaǵınan haqıyqatlıqqa tuwrı kelmese, ekinshiden shıǵarmanıń syujetine únlespeydi.

“Olardıń birewi de qalıńlıqtıń kewlin alalmaydı. Tuwǵan otawınan, kindik qanı tamǵan jerinen bir ómirge ayırılıw azabı báribir kewlin qabartadı:

-Óz ákemniń esigi,
Jıypar esik háwjar,
Kirsem-shıqsam shashımdı,
Sıypar esik háwjar”.

Túrkiy xalıqlardıń túrlishe salt-dástúr jırlarınıń bolǵanlıǵın heshkim de biykarlay almaydı. Degen menen, bul salt-dástúr ózi bul waqıtta bar ma? Patshanıń qızı uzatılıp atırǵanda háwjar aytıw bolǵan ba? Degen sorawlarǵa juwap berilmegen. Bul hesh qaysı tariyxıy derekte keltirilmegen. Eger jazıwshı ózi oqıǵanları arasında usınday maǵlıwmat penen tanıs bolsa, onda shıǵarmada túsindirme berip ótiwi kerek edi. Joqarda aytqanımızday, bul folklorlıq jır bul jerde artıqshaday kórinip tur. Sebebi, Qarakóz óz elinde, óziniń balalıqtan birge ósken joldası menen turmıs qurıp atır. Ekinshiden, bul dáwirde háwjar ele dóretilmegen. Mine usı arqalı, bunıń syujetke únlespey turǵanın, sintezlespegenligin kóremiz. Usınday halat onıń uzatılǵanın soń, kelin bolıp bargan jerinde, betashardıń beriliwinde de kórinedi.

Há, kelinshek, kelinshek,
Túske deyin uyqılap,
Bolagórme erinshek,
Shaqırılmaǵan úylerge,
Bara görme kelinshek.

Usı qatarlardaǵı “shaqırılmaǵan úyge” degen sózler arqalı jırdıń ulıwma syujetke únlespegeni kórinedi. Sebebi, qaraqalpaqlarda taza túsken kelindi aǵayın-tuwǵalarınıń úyine irge kóriwge iliw menen barıwı XVIII-XIX ásirlerden baslap folklorlıq dóretpelerde óz kórinisin tapqan. Al, endi usı orında patshanıń qızı úy aralap júriwi bul ulıwma haqıyqatlıq túwe, aqıl-oyǵa da sıymaydı. Bunda folklorlıq betashardıń kórkem shıǵarmaǵa sintezlespegenligi ayqın kózge taslanıp tur. Ekinshiden, bul folklorizm syujetke sıymay, artıqshalıq etip tur.

Jáne de jazıwshınıń X ásirlerde payda bolǵan tuwısqanlıq atamaların qaǵanlıqtıń turmısın ashıp beriwde qollanǵanı haqıyqatlıqqa sáykes emes. Bul da folklorizmniń sintezlespey qalǵanın kórsetedi. Sebebi, gúrrińshi qaharman waqıyanı bayanlaw barısında abısın, qáyınaǵa, kelin, qáyinene sıyaqlı sózlerden jiyi paydalanadı. Durıs, bul qaraqalpaqlardıń milliy dástúrińi biri. Biraq, patsha, qaǵanlıq dáwirde kóp hayallıq baslı turmıstaǵı waqıya bolatuǵın bolsa, olar bir-birine qaǵan, onıń hayalı sıpatında qarap, taxt ushın ishley jaw bolıp júrgen bolsa, búgingi kúndegidey etip qarındaslıq múnásibetlerdiń beriliwi shıǵarmanıń

mazmunına sáykes kelmeydi. Onı shıǵarma oqıwshısı anıq hám bir oqıwdan ańlap jetedi.

“-Qaynaǵa, qaǵan bolǵanı menen de, biziń úydegi otaǵası da siziń aldınıńdan kesip óte almaydı. Olarda sizge aparıń, dedi”. Mine, usınday azlı-kóp kemshiliklerdiń bolıwına qaramastan shıǵarmada jazıwshı folklorlıq salt-dástúr jırların óz shıǵarmasında jaqsı sintezlep bere alǵan.

Ulıwma alǵanda, jazıwshınıń folklorizmlerdiń kórkem sintezin beriwde sheberligin ele de jetilistiriw kerek ekenligi kórinedi. Onda shıǵarmadaǵı waqıt hám keńislikti itibarǵa alıwı tiykarǵı dıqqat orayında turıwı kerek.

PAYDALANILǵAN ÁDEBIYATLAR:

1. Ábdiev A. Áyyemgi qaraqalpaqlar. –Tashkent: Elnur-print, 2024. –B. 65.
2. Ахметов С., Бахадирова С. Фолклорлық терминлердің қысқаша сөзлиги. – Нөкіс:Билим, 1992.
3. Геродот. История. Москва, 2004.
4. Mamayusupova S. Shukur Holmurzayev hikoyalarida folklorizmlarning órni. –Toshkent, 2023.
5. Махмуд Қашқарий. Девони луғатит турк. Тошкент, 1968.
6. Xajiyeva D. Erkin vohidovning folklorizmlardan foydalanish mahorati. – Xorazm, 2023.